

H. J. Pos en het taaltheoretisch denken van Karl Bühler

1. Inleiding

Op zondag 23 februari 1936 schreef Karl Bühler — de Weense hoogleraar voor filosofie, in het bijzonder psychologie en experimentele pedagogiek — aan H. J. Pos een briefje¹ met de volgende inhoud:

Verehrter Herr College Pos,

ich danke Ihnen und Ihrer Frau Gemahlin aufs beste für die freundliche Einladung zum Mittagessen am kommenden Mittwoch und werde sehr gern kommen. Ich freue mich ausserordentlich auf die weiteren Vorträge und das Zusammentreffen mit Ihnen; gestern fand ich hier eine sehr gute Aufnahme des ersten Vortrags.

Ich bleibe mit herzlichem Gruss
Ihr sehr ergebener

Karl Bühler

Het gedrukte briefhoofd vermeldt Bühlers naam, zijn functie, woonplaats (Weenen) en adres; uit de inhoud maken we echter op dat de brief ergens in Nederland geschreven moet zijn, waar de uitnodiging hem misschien ook bereikt had. Bericht over Bühlers lunch bij de familie Pos hebben we verder niet. Waarvan kenden Pos en hij elkaar trouwens precies, en hoe was hun contact? Ze zouden elkaar al wel in 1926 ontmoet en gesproken kunnen hebben op het achtste internationale psychologencongres in Groningen — Bühler en Pos worden beiden onder de *Members* genoemd (cf. *Proceedings* 1927: 57v).² Zekerheid hierover is er echter niet. Het betreft hier één van de vele witte plekken inzake de contacten van

1. Deze brief bevindt zich in het Pos-archief van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Via J. Noordgraaf ben ik Bühlers briefje op het spoor gekomen.

2. Op dit congres presenteerde Bühler een korte versie van zijn taalpsychologische axioma's (zie Bühler 1927b). Deze zou hij een jaar later (Bühler 1927a) verder uitwerken in een tijdschriftartikel en zelfstandige publicatie, beide met de titel *Die Krise der Psychologie*. In ieder geval was Pos sedert 1928 in bezit van de eerste druk van dat geschrift; het jaartal

Bühler met Duitse, Angelsaksische en Nederlandse psychologen en taalkundigen.

Ook over de serie voordrachten, kennelijk in Nederland, waar Bühler in zijn briefje naar verwijst, is bijzonder weinig bekend. We kunnen er wel van uitgaan dat hij in Groningen heeft gesproken. De 20ste jaargang van het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie* bevat namelijk op p. 61 de mededeling van de Groningse Vereniging voor Wijsbegeerte dat Prof. Dr. Karl Bühler een lezing zal komen houden over "Tiere und Menschen. Das Gletche und der Unterschied von der Sprache her beleuchtet"; en dit betreft juist februari 1936. Maar inzake de andere voordrachten in Nederland rassen we in het duister: ? Noch bij het Bühler-archief (Essen/Graz/Nijmegen) noch in Nederlandse taalkundige of psychologische kringen lijkt meer informatie aanwezig te zijn omtrent Böhlers tournee in Nederland. Het is wel weer zeker dat Böhlers echgenote Charlotte in de jaren dertig een drietal voordrachten in Nederland gehouden heeft op het gebied van haar specialisatie, de ontwikkelingspsychologie; echter niet in 1936, voor zover dat uit de gegevens op te maken is.⁴

Naar aanleiding van hun kennelijke contact stel ik mij nu voor, de Bühleriaanse reflecties in het werk van Pos te gaan bezien. Dat zou kunnen helpen om meer inzicht te krijgen in Böhlers rol (en die van de Duitse taal filosofie en taal-

→ prijkt althans onder Pos' naam in zijn exemplaar, dat zich in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek bevindt. Pos en Bühler zouden in 1937 beiden deelnemen aan het elfde internationale psychologencongres te Parijs. Blijkens de discussie na afloop van de voordracht van Viggo Brøndal (1887-1942), afgedrukt in *Onzième congrès 1938*: 241, was Bühler aanwezig bij de *Troisième Commission: Psychologie et Linguistique: la notion d'opposition*, waar ook Pos zijn voordracht hield. Pos sprak over "La notion d'opposition en linguistique", Bühler over "Der dritte Hauptsatz der Sprachtheorie. Anschauung und Begriff im Sprechverkehre" (zie *Onzième congrès 1938*: 246-247 en 196-203).

3. Ik houd mij aanbevolen voor nadere informatie omtrent Böhlers lezingen in Nederland.

4. Deze voordrachten vonden plaats te Leusden aan de Internationale School voor Wijsbegeerte. In 1935 sprak Charlotte Bühler over "Neue Forschungen über die Situation des Kindes in der Familie", in 1937 over "Entwicklung und Persönlichkeit" en tenslotte in 1939 over "Psychologische Schulprobleme" (zie Everdingen 1976: 28 en 124-126; opmerkelijk is dat in deze uitgave de buitenlandse sprekers en de titels van hun voordrachten apart zijn opgenomen, zodat de bovenstaande titeltoewijzing slechts op basis van waarschijnlijkheid kon worden gegeven). Overigens spreekt Bühler (1972: 36) ook zelf over haar voordrachten in Nederland. In 1956 moet Charlotte Bühler ook nog een voordracht gehouden hebben in Amsterdam (cf. aankondiging in *Folia Psychologica* 9, mei 1956).

psychologie in het algemeen) binnen de Nederlandse context.⁵

Mijn artikel is als volgt opgebouwd. Allereerst geeft ik een korte biografische schets van Bühler; daarna zal ik Pos' referenties aan en recensies van Böhlers taaltheoretische werken chronologisch weergeven. Daarbij zal ik de psychologische en filosofische uitgangspunten van Böhlers taaltheorie aangeven voor zover Pos blijkt geeft hierin geïnteresseerd te zijn. Het is vooralsnog niet goed mogelijk om de betekenis van Böhlers werk voor dat van Pos volledig te overzien, mede doordat Pos behalve in zijn recensies (Pos 1933b, 1934 en 1936) en encyclopedisch artikel "Taal" (Pos 1931) niet erg expliciet is in zijn reacties op Böhlers taaltheoretische ideeën.

2. Wie was Karl Bühler?

Karl Ludwig Bühler werd geboren op 24 mei 1879 te Meckesheim, in de buurt van Heidelberg. Hij studeerde medicijnen en fysiologie te Freiburg im Breisgau bij Johannes von Kries (1833-1928) en legde in 1903 zijn artsexamen af. In 1904 promoveerde hij in Straatsburg bij Clemens Bäumer (1853-1924) met een filosofisch-psychologische dissertatie over de achttiende-eeuwse Schotse 'common sense'-filosoof Henry Home (1696-1782). Na een kortstondige praktijk als arts en vervolgstudies in Bonn bij de kantiaan Benno Erdmann (1851-1921) en in Berlijn bij de filosoof en experimentele zowel als theoretische psycholoog Carl Stumpf (1848-1936) werd Bühler onderzoeksassistent bij de Würzburger filosoof Oswald Külpe (1862-1915), een 'afvallige' leerling van Wilhelm Wundt (1832-1920). Hij habiliteerde (dat wil zeggen, hij behaalde zijn universitaire onderwijsbevoegdheid) met een cognitief-psychologische studie over denkhouden en denkprocessen in 1907. In 1909 volgde Bühler zijn leermeester Külpe naar Bonn en in 1913 naar München, waar hij buitengewoon hoogleraar werd. In 1916 trad hij met Charlotte Malachowski (1893-1974) in het huwelijk. Van 1918 tot 1922 werkte hij als gewoon hoogleraar filosofie en pedagogiek te Dresden.

Zijn wetenschappelijk hoogtepunt kende Bühler vanaf 1922 tijdens zijn zestien jaar durende hoogleraarschap te Wenen, waar hij, vooral ook organisatorisch ondersteund door Charlotte, een internationaal hoog in aanzien staand psychologisch instituut opbouwde. Na een gedwongen pensionering en een zes we-

5. Het zal blijkten dat Pos steeds op de hoogte was van het meest recente werk van Bühler. Overigens ben ik het met die lezer eens die het meer voor de hand vindt liggen hiervan het proefschrift (1935) van Anton J.B.N. Reichling (1898-1986) onder de leiding van Bühler is in dat werk de meest geciteerde auteur. Wel zijn er belangrijke bezwaren in te brengen tegen Reichlings Bühler-interpretatie; cf. Lukkenaer (1974).

ken durende (politieke) gevangenschap direct na de Oostenrijkse *Anschluss* in maart 1938 verliet Bühler Wenen. Via Noorwegen emigreerde hij met Charlotte en hun zoon en dochter naar de Verenigde Staten. Beroofd van zijn vertrouwde academische omgeving, zijn studenten en assistenten, manuscripten en bibliotheek, moest hij hier een geheel nieuw bestaan opbouwen. Dat is hem echter nauwelijks gelukt. Bühler stierf op 27 oktober 1963 te Los Angeles.⁶

3. Pos en Bühler

Voorafgaand aan de chronologische bespreking van Pos' referenties aan Bühlers werk wil ik aan de hand van een iers later artikel van Pos over "Fonologie en betekenisleer" (1938) een belangrijk verschil tussen Bühler en Pos aangeven, dat in zijn besprekingen van Bühlers werk — tot 1936 — minder uit de verf komt.

Pos is in de eerste plaats filosoof, "iemand die de taalkunde met de wijsbegeerte heeft verwisseld" (Pos 1938/1957: 111) en vooral wijsgerige vraagstellingen relevant acht. Zijn bespreking van de filosofische betekenis van de fonologie en haar voorbeeldfunctie voor de semantiek (opgevat als leer van woordbetekenis) is in eerste aanzet gericht op het methodische verschil van de traditionele fonetische theorie met het door Nikolaj S. Trubetzkoy (1890-1938) omstreeks 1929 in het leven geroepen fonologisch onderzoek. In tegenstelling tot de fonetiek, die via objectief-empirische methoden regelmatigheden indutief op het spoor tracht te komen, onderzoekt de fonologie deze taalklanken "in hun samenhang met het bewustzijn der sprekers" (1938). Voor die geluiden waarmede (Iorend) bewustzijn is een inwendig gegeven ordening van de uitwendige, "onoverzienbare veelheid van geluiden" (ibid.) voorwaarde voor een via introspectie op te bouwen systeem van klanken, waarin tevens hun semantische waarde gegeven is. Evenals Trubetzkoy en ook Bühler benadrukt Pos, dat deze boven de individuele klanksystemen uitgaande universalisering noodzakelijk is voor taalwetenschappelijk onderzoek, wil het structureel verricht kunnen worden. Maar voor wat betreft de leer van de woordbetekenis, de semantiek, vinden we bij Pos een andere invalshoek dan bij Bühler in zijn 'semantologie' (tekenleer). Essentieel is voor Pos het zogenaamde 'algemene der verstandhouding', dat naast het bijzondere van het gewone taalgebruik in menige betekenis-theorie nog niet zijn plaats zou hebben gekregen. Ook hier zou men via introspectie 'gemiddelden' kunnen opsporen. Maar zoals bekend treden in vele

6. Voor uitgebreide biografische gegevens over Karl en Charlotte Bühler verwijst men naar Rohracher (1964), Bugental (red.) (1966), Lebzeltm (1969), Bühler (1972) en Eschbach (red.) (1988).

pogingen tot verstandhouding tussen sprekers en misverstanden, twijfels en onduidelijkheden op; men kan dus niet vanuit het subject vertrekken. Het kernprobleem voor een woordbetekenisleer vormt voor Pos de mogelijke en werkelijke vervulling van de algemene betekenis, die voorondersteld is in de gemeenschappelijke gerichtheid der sprekers op "algemene, identieke voorwerpen" (127) in de werkelijkheid:

Het subjectieve en de werkelijkheid vallen hier samen, behoudens in bepaalde gevallen van misverstand en twijfel, die zich binnen de realiteit der verstandhouding voordoen. Zo is de algemeenheid van fenomenen en woorden niet beperkt tot de intentie en de opvatting der subjecten die er zich van bedienen, maar zij is de onafscheidelijke keerzijde van de realiteit der verstandhouding zelf. Van deze laatste kan eerst recht niet gezegd worden dat zij een subjectieve opvatting der sprekers en geen werkelijkheid zou zijn: zij is juist de werkelijkheid die de subjecten primair omvat en waarbinnen twijfel, misverstand en meningsverschil zich voordoen. (Pos 1938/1957: 128)

Verstandhouding is dus mogelijkheidsvoorwaarde voor wederzijds begrip, maar ook onbegrip en misverstand. Het algemene komt in de concrete uiting tot uitdrukking, met alle bedoelde en onbedoelde effecten, maar het zou zinloos zijn om de concrete uitdrukking voor de algemene, ideale betekenis buiten beschouwing te laten in een te ontwikkelen betekenisleer:

Zowel Pos (hier in 1938) als Bühler (aan het begin van de jaren dertig) onderschrijven het *methodologisch* belang van de fonologie voor de systematiek van het taalwetenschappelijk bouwwerk. Daarna scheiden zich hun wegen. De sterke nadruk op het algemene, dat de reële verstandhouding in het taalgebruik reflecteert, zal men bij Bühler niet aantreffen. Ik zou willen stellen dat Pos met zijn semantische opvattingen Bühlers taal- en teken theoretische opvattingen overtreft in reflecterende diepgang. Bühlers 'semantologische' reflecties — ik denk met name aan zijn beginsel van abstractieve relevantie (cf. Bühler 1931: 26; 1933: 30-40; 1934: 40-48) — gaan uit van een biologisch gefundeerde vraagstelling. Dat geldt ook voor zijn eerdere ontwikkelings- en dierpsychologische studies, waarbij centraal staan begrippen als *Zeichenproduktion*, *Erweiterung des Horizonts der gemeinschaftlichen Wahrnehmung*, *Zaordnung* en *Kooperation*. Het gaat daarbij dus niet zozeer om wijsgerige, conceptuele reflectie, maar om experimentele en theoretische studie van de structuur en de ontwikkeling van zingering op verschillende biologische en psychologische niveaus (bij dier, kind en volwassene) in taalgebruiks- en handelingscontexten. Het eerste beginsel van Bühlers *Sprachtheorie*, het "Organon-Modell der Sprache" (cf. 1934: 24-33) waarin de verschillende theoretische benaderingswijzen van taal verwerkt zijn, gaat uit

van drie semantische functies of "Sinfunctiōnen" van taal en taaltekēn. Bühler bedoelt daarmee dat taalgebruik bepaalde "Lebensumstände" veronderstelt, waarin uitingen zinvol of zinloos kunnen zijn. (Voor mij is bijvoorbeeld een uiting in het Chinees qua *Darstellung* zinloos, maar zij kan qua *Ausdruck* soms duidelijk maken dat de spreker verdrigtig is of kwade bedoelingen in de zin heeft.)⁷

Bühler is er bovendien op uit — en dat heeft met zijn synthetiseringsdang te maken — om de veelheid van geesteswetenschappelijke onderzoeksmethoden op te nemen in een axiomatica of beginselenleer en een model te ontwikkelen dat recht doet aan deze methoden (cf. noot 10).

4. Pos over Bühler

Waar Pos zich in zijn artikelen, recensies en encyclopedie-artikel "Taal" expliciet uitsprekt over Bühlers taaltheorie, gebeurt dat meestal in instemmende zin. In zijn bij Heinrich Rickert (1863–1936) geschreven dissertatie *Zur Logik der Sprachwissenschaft* (1922) schrijft hij in het hoofdstuk "Systematik" dat hij bij de ontwikkeling van een betekenisstelsel de drie taalfuncties van Karl Bühler zal aanhouden. In het bijzonder stelt Pos met betrekking tot de *Inteyktionen*, de tussenwerpsels, dat ook die niet buiten het taalsysteem vallen. Dit systeem kent namelijk *Ausdruck* of *Kundgabe*, *Auslösung* en *Darstellung* als complementaire basisfuncties, waarmee ook tussenwerpsels kunnen worden beschreven:

Man kann die Inteyktionen [...] nicht aus der Sprache hinausweisen, selbst nicht aus der Systematik. Haben sie doch auch das Typische, Lauteinheiten, obwohl einfachster Art zu sein, denen aber doch schon ein festes psychisches Korrelat entspricht, zwar nicht ein *Bedeutungskorrelat*, insofern man diese Bezeichnung [zoals Anton Marty (1847–1914) en ook Bühler — fv] für die Verständigungs-zwecke reservieren will, aber doch jedenfalls ein *Ausdruckskorrelat* (wir folgen hier im allgemeinen der Dreiteilung, die von K. Bühler in seinem zusammenfassenden Bericht: "Kritische Musterung der Theorien des Satzes" im Indogerm. Jbch. 1918 gegeben wurde). (Pos 1922: 68)

7. Toch gaat Bühler (1927a: 38) bij de bespreking van de "Ursprung der Semantik" niet uit van het individu, zoals men op grond van zijn biologische benadering zou kunnen vermoeden, maar van een "*Gemeinschaft*" als "Quellpunkt" van de taal en dus van de zingeving. Hier zie ik het verschil met Pos in Bühlers accent op de interactie tussen leden van een gemeenschap, waarin betekenis wordt gecreëerd. Anders gezegd, Bühler legt meer nadruk op het dynamische aspect van taal en taalgebruik.

Ook in het encyclopedie-artikel uit 1931 wordt Bühler genoemd. Pos (1931: 434) gaat hier meteen al in op de "functies der taal". Bühleriaans is de indeling in de "ontladende, opluchtende werking", de "uitwerkende, opzettelijke" en de "mededelende, beschrijvende of bewerende" functie van taal die vloeiend in elkaar overlopen. Vrijwel identiek aan wat Bühler (1927a: 47v) over het verschil tussen de taal van mens en dier schrijft, stelt Pos (434):

Gebruikt als middel om af te schrikken of aan te lokken heeft het dierlijk geluid reeds 'sociale' functie. Voor dezen eenvoudigen vorm van het gebruik van geluid, gebaar of blik om het gedrag van anderen te beïnvloeden gebruikt Bühler den term *Steuerung*.

In de virale functie van ontlasting en beïnvloeding stemmen dieren- en menschen taal overeen. Menschen taal kent echter daarnaast nog functies, die voor haar onderscheidend en wezenlijk [...] zijn] en die men als mededelende, beschrijvende of bewerende kan aanduiden. Een dier is wel vatbaar voor stemmingen en handelingen onder invloed van de taal van een mensch, niet evenwel voor nadaken of tegenspraak. In de menselijke taal echter bestaat de mogelijkheid, niet slechts uitdrukking te geven aan een oogenschijnlijke toestand van den spreker of een toestand bij den hoorder te verwekken, maar een zaak aan de orde te stellen, die zich van spreker en hoorder onderscheidt en toch tusschen dezen verhandeld wordt: het vermogen tot objectiviteit. Ook de wil en het gevoel hebben in de taal uitdrukkingsvormen, waardoor zij met de verstandelijke functies als mededelen, beweren en vragen kunnen worden verbonden.

In de literatuuropgave verwijst Pos naar Bühlers *Die Krise der Psychologie* (Bühler 1927a). In zijn exemplaar van de *Krise* vinden we een vulpenstreep in de marge op p. 39, waar Bühler schrijft:

Es genügt für unsere Absichten, das eine Merkmal hervorzuheben, daß das sinnvolle Benennen der Gemeinschaftsmitglieder einer *gegenseitigen Steuerung* unterliegt, und im Hintergrund die Erkenntnis parat zu halten, daß die ideellen Bindungen an Gemeinschaftsziele und -aufgaben, die wir aus dem Bereich der menschlichen Verhältnisse kennen, ihre Analogie im Tierreich haben. Niemand ist imstande, die Vorgänge im Bienenstock geordnet zu beschreiben, ohne von *dem* Sammelgeschäft, *der* Brutpflege usw. in der Einzahl, und das heißt wie von *Gemeinschaftsangelegenheiten* des Stockes zu sprechen.

Ook verder in de paragraaf waaruit dit citaat stamt, par. 5 "Das Zweiersystem von Zeichengeber und Zeicheneempfänger", vinden we aan- en onderstrepingen. De passage over de "unentbehrliche Zweieinigkeit von Zeichengeber und Zi-

chenempfänger" (Bühler 1927a: 42) is door Pos in de marge met rood potlood geaccentueerd. Bühler poneert deze twee-eenheid om te voorkomen, dat men ofwel in een sociaal gesproken problematische *Erlebnispsychologie* belandt ofwel in een zuiver *Behaviorismus*. Naast deze twee mogelijkheden kent de traditie denker Bühler nog een derde vorm van psychologie-beoefening, de *geisteswissenschaftliche Psychologie*, die het voortbrengen en beoordelen van met name cultuurproducten thematiseert (Wilhelm Dilthey (1833-1911) is hiervan niet zo onderscheid tussen *beschreiben* en *erklären* wel de belangrijkste representant)

Ook in de literatuuropgave bij zijn artikel "De taal als symbolische functie" (Pos 1933a) noemt Pos Bühlers *Krise*, tezamen met werken van onder anderen Wundt, Ernst Cassirer (1874-1945) en de Britse egyptoloog Sir Alan Hirdson Gardner (1879-1963). Expliciete verwijzingen naar de *Krise* vindt men echter niet in de tekst. Pos' artikel begint met een kritiek op de eenzijdige opvatting van taal door de signfici als taaldaad, daad, bedoeling en uitwerking: "Als tegenwicht wordt vooral de rol van het symbool in de menselijke verstandhouding naar voren geschoven. Kennelijk heeft Pos hier Cassiers ideeën over de ontwikkeling van het menselijk symbolisatievermogen in het hoofd. (...) Het onderscheid namelijk *minimale, analogische* en *rein symbolische Repräsentation* in de ontwikkeling van symbolische vormen (zie Krois 1984: 440-443 voor een beknopt overzicht). Pos (1933a/1957: 85) schetst een analoge ontwikkeling van gebaar en spraak in drie fasen, de "dektische", de "mimisch-analogische" en de "symbolische". De enige verwante plaats in Bühlers *Krise* is Bühler (1927a: 57), par. 6, "Die Darstellungsfunktion der Sprache". Van belang is volgens Bühler hier dat de van symbolen gebruik makende mens met de *Darstellungsfunktion* een vrijwel onuitputtelijk reservoir van communicatiemiddelen ter beschikking heeft. Deze communicatie is niet gebonden aan een concrete waarnemingsaanleiding, maar kan ook op een abstract niveau met behulp van taal plaats vinden (Bühler 1927a: 50 spreekt van een "Kontakt höherer Ordnung"). Ook Pos (1933a/1957: 86) stelt dat pas met de *Darstellungsmöglichkeit* taal geboukt kan worden voor doeleinden van wetenschap:

Het teken, dat zich van de aanschouwing verwijderd heeft, heeft niet maar een aanschouwelijkheid verloren, het is niet vervaagd of verbleekt; het heeft zijn aan-

8. Het artikel verscheen in een bundel met acht voordrachten van Amsterdammse hoogleraren, onder wie de wiskundigen en signfici Gerrie Mammoury (1867-1956) en Louis E.J. Brouwer (1881-1966). De titel *De uitdrukkingswijze der wetenschap geeft rechts de aankomst van de voordrachten aan: "Ce titre exprime la commune propension des colloquants à expliciter la fonction des symboles — linguistiques ou autres — utilisés par la science"* (Pos 1934: 484); (mijn cursivering — fv).

schouwelijke karakter als begrenzing, ingezond voor de andere, het begrip van karakter en heren heeft het zich niet afgevoerd van zijn oorspronkelijke werkelijkheid, het is slechts op een afstand gekomen, waardoor een nieuwe en hogere betekenis mogelijk wordt."

In een recensie van Gardiners *The theory of speech and language* uit 1932 gaat Pos wel weer expliciet op Bühlers taalfuncties in (Pos 1933b). Pos is van mening, dat Gardiners accent op de 'purposiveness' van de taal een foreren betekent van Bühlers trias van *Kindgabe*, *Auslösung* en *Appell*. Pos staat afwijzend tegenover Gardiners opvatting, die inhoudt dat het bestaan van taal samenhangt met de onmogelijkheid van het individuele bewustzijn om anders dan met behulp van zinnelijk waarneembare tekens zijn eigen grenzen te transcenderen en in een fact te treden met de medemens (Pos 1933b: 220). Pos geeft hier aan dat *Kindgabe* en *Darstellung*, de twee andere taalfuncties in Bühlers organonmodel, buiten de door Gardiner als uitgangspunt genomen signal- of appellatieve van de taal vallen:

Sowohl die Kundgabe als die Darstellung sprengen das Schema: Sprecher Hörer (Gardiner's Bemühen, hier alles unter einen Begriff *purposiveness* — fv) zu bringen, hängt wohl mit einseitiger Statik in der Auffassung und Begriffsabhang zusammen: eine mehr dynamische Begriffsprägung, wie die Cassirersche, welche die betreffenden Phänomene in Reihen auseinanderlegen, wo Minimum und Maximum ihre Stelle erhalten und in der kontinuierlichen Grenzüberschreitung, sowohl die Differenz der Erscheinungen als ihr Zusammenhang gewahrt bleiben (Pos 1933b: 221)

Daarnaast zijn er ook nog andere "Symbolgebiete" die medebepalend zijn voor de pre-stelike ontwikkeling van de mens. Pos (1934: 477v) gaat opnieuw in op Gardiners *The theory of speech and language*. Ook ditmaal betreft hij de afwezigheid van Cassirersaans gedachtegoed: "Il est regrettable que la littérature française et particulièrement l'ouvrage de M. Cassirer soient restés inconnus, à l'auteur" (Pos 1934: 477). Maar in tegenstelling tot de eerderge recensie wordt nu gezegd dat Gardiner "est arrivé à découvrir après coup, au sujet de la théorie des fonctions du langage, des idées d'une ressemblance frappante avec celles de M. Bühler" (ibid.).

(Overigens is Bühler (1934: 22v) zelf minder kritisch ten aanzien van Gardiners boek, wellicht ook omdat hij tijdens een tweetal persoonlijke gesprekken met Gardiner in 1931 in Londen, waar Bühler twee voordrachten hield, had

9. Merk op dat in deze passage het tekenbegrip nog wel opduikt, anders dan in Pos 1938

aangestuurd op publicatie van deze "Situations-theorie der Sprache [... aus dem wir viel] zu lernen haben" (Bühler 1934: 23).

Pos' recensies ten slotte van Bühler (1932), "Das Ganze der Sprachtheorie, ihr Aufbau und ihre Teile", Bühler (1933), "Die Axiomatik der Sprachwissenschaften", en van Bühler 1934, *Sprachtheorie* verschenen in 1934 en 1936 in het Franse fenomenologische tijdschrift *Recherches philosophiques*. In het eerste literatuuroverzicht "des ouvrages concernant la philosophie et la psychologie linguistiques, parus de 1931 à 1933" bespreekt Pos naast Bühler 1932 en 1933 met name linguïstische en psychologische congresberichten, Gardiners boek (zie boven) en ook de al genoemde bundel *De uitspraakswijze der wetenschap* (cf. noot 8). In het tweede overzicht "concernant les ouvrages de philosophie linguistique parus de 1933 à 1935" worden naast Bühler (1934) de dissertaties van Anton Reichling (1935) en Langeveld (1934) en werken van onder anderen Rudolf Carnap (1891-1970), Viggo Brøndal en Louis Hjelmslev (1899-1965) besproken.

Over het Hamburgse, in 1931 door de *Deutsche Gesellschaft für Psychologie* georganiseerde psychologencongres dat door Bühler werd voorgezet, is Pos (1934) wat Bühler betreft kort van stof. Hij memoreert alleen de waarde die Bühler hecht aan de fonologie voor de verdere ontwikkeling van de linguïstische psychologie en filosofie. Pos' overzicht bevat voorts een compacte samenvatting (ruim één pagina) van de hoofdlijnen en vooronderstellingen van Bühlers "Axiomatik". Naast verwijzingen naar het 'binnenkort' te verschijnen *opus magnum* van Bühler, de *Sprachtheorie*, waarin deze naar Pos hoopt¹⁰ zijn "théorie de la *Darstellung*" (Pos 1934: 480) verder zal uitwerken, tracht Pos Bühlers positie af te bakenen tegenover andere taalopvattingen, bijvoorbeeld die van Heinz Werner (1890-1964) in zijn *Sprachphysiognomik* (1932). Daarnaast ziet Pos een verwantschap van Bühlers axiomatica met "les mathématiques contemporaines", en van zijn tekentheoretische ideeën met "l'école de Genève quand il définit la langue

10. Het is misschien niet geheel onbegrijpelijk maar toch wel opmerkelijk dat fenomenologisch geschoolede taalfilosofen een zo grote belangstelling aan de dag leggen voor de *Darstellungsfunktion*. Opmerkelijk omdat Bühler, hoewel merkbaar beïnvloed door Husserls fenomenologische inzichten, zelf steeds heeft ontkend dat alleen de *Darstellungsfunktion* het wezen van de taal zou uitmaken. Hij verzet zich tegen wat men zou kunnen noemen 'Sprachwesensmonisten' zoals Husserl en Hellmuth Dempe, voor wie het vanzelfsprekend is dat taalgebruikssituaties geen inzicht kunnen verschaffen in de werkelijke hoedanigheid van taal. De "Wesenhaftigkeit" van de taal komt voor deze auteurs het meest eigenlijk tot uitdrukking in de "ideelle Zuordnung der Lautzeichen zu Gegenständen und Sachverhalten" (Bühler 1934: 29), dat wil zeggen in de *Darstellungsfunktion*; die neemt "in phänomenologischen Sinne" "eine besondere Stellung unter den Funktionen" in ten opzichte van *Kundnahme* en *Auslösung* (Dempe 1930: 21).

comme un système de signes" (479) en met de ontdekkingen van de fonologie, waaraan Bühler het principe der abstractieve relevantie ontleent. Voorts zou Bühler zelf de affiniteit van zijn opvatting met "celle de l'école viennoise de logistique" (480) hebben onderstreept. Dit laatste geldt overigens slechts ten dele: van de leden van de Wiener Kreis noemt Bühler alleen de "theoretisch reflecterende Logistiker (z. B. Carnap)", die net als hij het "Dogma vom Lexikon und von der Syntax" (Bühler 1934: 75) op zijn waarde geschat hadden. Belangrijk in Pos' recensie, ook ten aanzien van zijn eigen positie, is de opmerking dat

La distinction entre le système de la langue et l'activité de la parole, établie par Humboldt et de Saussure, est la base de toute recherche méthodique, où la langue a d'ailleurs la priorité sur la parole. Comme système objectif, elle transcende les réalités psychologiques. (Pos 1934: 479v)

Ik wil hier in het midden laten in hoeverre Pos deze prioriteit van de *langue* ten opzichte van de *parole* terecht aan Bühler toeschrijft en in hoeverre de afgezingen en overeenkomsten van Bühlers werk met dat van anderen, zoals De Saussure en Edmund Husserl (1859-1938), precies kloppen. Wel is het zo, dat Pos veel verwacht van Bühlers *Sprachtheorie*, waaruit men eventueel zou kunnen opmaken, dat Pos nog niet helemaal tevreden is met hetgeen Bühler in de "Axiomatik" zegt:

Par le savoir dont il fait preuve et par ses synthèses originales, son article mérite l'attention de tous les linguistes. Son style imagé contient des suggestions de toute sorte, dont on attend avec impatience le plein épanouissement dans la *Sprachtheorie*. (Pos 1934: 480)

In de bespreking van de *Sprachtheorie* in zijn tweede literatuuroverzicht dan looft Pos de zopas verschenen studie van Bühler. Hij spreekt van een "grande synthèse [de] ce qu'on sait actuellement du langage d'un point de vue psychologique" (Pos 1936: 437), van "une vivacité et une richesse d'idées et d'images qu'aucun résumé ne peut évaluer" en van Bühlers "érudition débordante" (438). De toonzetting van zijn bespreking is echter toch anders dan men wellicht zou hebben verwacht op grond van wat Pos aan het einde van zijn bespreking van de "Axiomatik" schrijft — vandaar mijn opmerking over Pos' versluiserde ontevredenheid. Ondanks zijn lovende woorden spreekt Pos hier voortdurend over de *psychologische* inzichten die in de *Sprachtheorie* naar voren worden gebracht. Omschrijvingen als "le point de vue psychologique" en Bühlers "interprétation sociale" die zijn zijn linguïstische theorie domineert, maken duidelijk waar het Bühler volgens

Pos om te doen is: om de sociaal gefundeerde, psychologische benadering van de linguïstiek als de studie van concrete taaluitingen in taalgebruikssituaties en -contexten. Bühler is een psycholoog die een omvattend model wil schetsen voor alle factoren bij de ontwikkeling van het primitieve taalgebruik tot en met het wetenschappelijke, symbolische taalgebruik, kortom alle factoren die de concrete taaluiting kunnen bepalen. Enerzijds gaat het er Bühler daarbij om kritiek te leveren op de vergelijkende en historische taalwetenschap van de negentiende eeuw, bijvoorbeeld het subjectivisme of psychologisch individualisme van Hermann Paul (Pos 1936: 437). Anderzijds wil hij het belang aangeven van een sociogenetische taalbeschrijving. Vandaar dat Pos kan spreken over Bühlers "pragmatisme un peu outré" (438), omdat hij inderdaad "interprète le langage comme système de signaux utiles dans des situations communes" (437). Het taalgebruik en niet zo zeer de *Darstellungsfunktion der Sprache* staat bij Bühler op het eerste plan.

Een vraagteken zet ik ten slotte bij een opmerking die Pos maakt bij de bespreking van het werk van Julius Stenzel (1883-1935): *Philosophie der Sprache*, aflevering 40 van het *Handbuch der Philosophie* (1934). Dit werk zou de subjectieve aanvulling zijn van Bühlers *Sprachtheorie* (Pos 1936: 438), een "philosophie linguistique plus impressionniste et sentimentale" (438) dan Bühlers "conception objectiviste" (437). Maar schrijft Bühler (1934: 33) niet, dat "[d]ie These von den drei Sprachfunktionen] im Ganzen [verifiziert sein wird], wenn alle drei Bücher über die Sprache, die das Organon-Modell verlangt, geschrieben sind"? En is het niet zo dat Bühler al een jaar vóór het verschijnen van de *Sprachtheorie* zijn *Ausdruckstheorie* (overigens nergens door Pos vermeld) had laten verschijnen, waarin juist het subjectieve aspect van uitingen domineerde?

De resultaten van de voorgaande beschouwingen over Pos en Bühler zou ik in een aantal overeenkomsten en verschillen willen formuleren.

1. Pos en Bühler hebben beiden het belang van de fonologie voor de ontwikkeling van de taalfilosofie en taalpsychologie ingezien. Werkt Pos echter in de richting van semantisch-filosofische reflecties (getuige Pos 1938), Bühler ziet de fonologie als basiswetenschap voor zijn psychologische inzichten in het functioneren van taal en betekenis in communicatieve situaties, waar bij Pos de realiteit der verstandhouding en het algemene in betekenis samenkomen.

2. Pos en Bühler erkennen beiden het belang van de *Darstellungsfunktion der Sprache* voor de taalfilosofie. Echter, de fenomenologische benadering van een *idealsprachliches Repräsentationsverhältnis* tussen uitdrukking en betekenis maakt bij Bühler plaats voor een meer handelingspsychologisch georiënteerde, func-

tionele benadering van representatie. Maar ook al kent Bühler aan *Ausdruck* en *Appell* een eigen taalconstituerende betekenis toe (cf. noot 10), het specifiek menselijke van de taal blijft toch de *Darstellung*, ofwel het symboolkarakter.

3. Zowel Pos als Bühler is door Husserls fenomenologische inzichten beïnvloed. Een kritische bespreking van Husserls werk treft men bij beiden aan (cf. Eschbach 1987). Maar ook zetten ze verschillende accenten, in verband met hun uiteenlopende achtergronden en studies. Hetzelfde geldt voor de houding ten opzichte van het neokantiaanse gedachtegoed, en de wetenschapstheoretische reflecties die het handelsmerk van deze wijsgerige stroming vormen, met name die van Cassirer, Wilhelm Windelband (1848-1915) en Rickert. Bühler gaat in het voorwoord en in par. 1 van zijn *Sprachtheorie* ("Idee und Plan der Axiomatik") bijvoorbeeld uitvoering in op het onderscheid dat Rickert maakt tussen idio-grafische (meer historisch georiënteerde) en nomothetische (meer natuurwetenschappelijk georiënteerde) wetenschappen.

4. Ook het (weer actuele) vorm-functie-onderscheid kent in Pos en Bühler zijn representanten. Daarbij is gebleken dat de filosoof Pos meer de kant kiest van de wezenskenmerken van taal, de vorm- of structuurkant, terwijl de psycholoog Bühler wel een open oog heeft voor de ideale vormmomenten maar toch meer doet met de functionele taalaspecten.

5. Slotopmerkingen

Ik heb mij ertoe beperkt, een overzicht te geven van de bespreking van Bühlers werk door Pos. Een uitputtende systematische behandeling van de betekenis van dit werk voor dat van Pos kon hier niet geboden worden. Toch hoop ik duidelijk te hebben gemaakt waarom Bühlers werk voor Pos van belang is geweest.

Met het voorafgaande is ten slotte impliciet aangegeven dat historiografische *case-studies* van belang zijn voor het onderzoek naar de rol van specifieke internationale psychologische en taalwetenschappelijke ontwikkelingen, voor het zogenaamde *weiterdenken* van en in deze denktradities. Alleen onderzoek naar de grote lijnen doet geen recht aan de betekenis van meer of minder bekende psychologen en taalwetenschappers, die wellicht buiten deze geformuleerde hoofdlijnen vallen. Een *case* zoals het contact van Bühler en Pos is een van de mogelijkheden om na te gaan, op welke wijzen internationaal hoog in aanzien staand taalpsychologisch onderzoek wordt vertaald in aspecten van het onderzoek van een toch slechts in Nederland bekende taalfilosoof.

Nast Pos denk ik dat ook Nederlandse taalkundigen en psychologen als

Reichling, C.F.P. Stutterheim, H.C.J. Duijker en P.A. Verburg de aandacht verdienen van de taalwetenschappelijke historiograaf. Al was het alleen maar om na te gaan op welke wijze ook zij het gedachtengoed van grootmeesters als Bühler, Wundt, Husserl en anderen *weiterdenken*. *

Literatuurlijst

- Bühler, Charlotte. 1972. "Autobiographie". *Psychologie in Selbstdarstellungen* onder red. van I.J. Pongratz en W. Traxel, 9-42. Bern: Huber.
- Bühler, Karl. 1918. "Kritische Musterung der neuern Theorien des Satzes". *Indogermanisches Jahrbuch* 6.1-20.
- Bühler, Karl. 1927a. *Die Krise der Psychologie*. Jena: Fischer. (2e dr. 1929; reprint Frankfurt a. M.: Ullstein, 1978.)
- Bühler, Karl. 1927b. "Zur Grundlegung der Sprachpsychologie". *Proceedings and Papers of the VIIIth International Congress of Psychology*, 243-245. Groningen: Noordhoff.
- Bühler, Karl. 1931. "Phonetik und Phonologie". *Travaux du cercle linguistique de Prague* 4.22-53.
- Bühler, Karl. 1932. "Das Ganze der Sprachtheorie, ihr Aufbau und ihre Teile". *Bericht über den XII. Kongreß der Deutschen Gesellschaft für Psychologie*, 95-122. Jena: Fischer.
- Bühler, Karl. 1933. "Die Axiomatik der Sprachwissenschaften". *Kant-Studien* 38.19-90.
- Bühler, Karl. 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer. (Herdr. Stuttgart, 1982.)
- Bugental, James F.T. (red.). 1966. "Symposium on Karl Bühler's contributions to psychology". *The Journal of General Psychology* 75.181-219.
- Dempe, Hellmuth. 1930. *Was ist Sprache? Eine sprachtheoretische Untersuchung im Anschluß an die Sprachtheorie Karl Bühlers*. Weimar: Böhlhaus Nachfolger.
- Eschbach, Achim. 1987. "Edmund Husserl (1859-1938) und Karl Bühler (1879-1963)". *Kodikas/Code* 10.301-315.
- Eschbach, Achim (red.). 1988. *Karl Bühler's theory of language*. Amsterdam en Philadelphia: Benjamins.
- Everdingen, Evert van. 1976. *Zestig jaar Internationale School voor Wijsbegeerte 1915-1975*. Assen en Amsterdam: Van Gorcum.
- Krois, John M. 1984. "Ernst Cassirers Semiotik der symbolischen Formen". *Zeitschrift für*

- Semiotik* 6.433-444.
- Langefeld, Martinus J. 1934. *Taal en denken. Een theoretische en didactische bijdrage tot het voortgezet onderwijs in de moedertaal, inzonderheid tot dat der grammatika*. Groningen enz.: Wolters.
- Lebzelter, Gustav. 1969. "Karl Bühler". *Karl Bühler. Die Uhren der Lebewesen und Fragmente aus dem Nachlaß* onder red. van G. Lebzelter, 1-77. (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 165.)
- Lukkenaer, Pim. 1974. "Linguïstiek en literatuur: Over Bühlers taaltheorie en Reichlings *Het Woord*". *Meta. Mededelingenblad voor Neerlandici te Leiden* 8. nr. 4: 3-4; nr. 5: 9-11; nr. 6: 7-13.
- Onzième congrès international de psychologie. *Rapports et comptes rendus*. Paris: Alcan, 1938.
- Pos, H.J. 1922. *Zur Logik der Sprachwissenschaft*. (Beiträge zur Philosophie, 8.) Heidelberg: Carl Winter.
- Pos, H.J. 1931. "Taal". *Encyclopaedisch handboek van het moderne denken*, 2. 434-439. Arrhem: Van Lothum Slaterus.
- Pos, H.J. 1933a. "De taal als symbolische functie". *De uitdrukkingwijze der wetenschap*, 16-29. Groningen en Batavia: Noordhoff. (Herdr. in Pos 1957: 76-87.)
- Pos, H.J. 1933b. *Bespr. van The theory of speech and language* door A.H. Gardiner (Oxford: Clarendon Press, 1932). *English Studies* 15.220-221.
- Pos, H.J. 1934. "Bibliographie des ouvrages concernant la philosophie et la psychologie linguistiques, parus de 1931 à 1933". *Recherches philosophiques* 3.473-487.
- Pos, H.J. 1936. "Bibliographie concernant les ouvrages de philosophie linguistique parus de 1933 à 1935". *Recherches philosophiques* 5.436-445.
- Pos, H.J. 1938. *Phonologie en betekenisleer*. (Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks 1, nr. 13.) (Herdr. in Pos 1957: 111-130.)
- Pos, H.J. 1957. *Keur uit de verspreide geschriften van H.J. Pos*. Deel 1. *Taal, mens en cultuur*. Verz. en ingel. door J. Aler en K. Kuypers. Arnhem: Van Lothum Slaterus; Assen: Van Gorcum.
- Proceedings and Papers of the VIIIth International Congress of Psychology*. Groningen: Noordhoff, 1927.
- Reichling, Anton. 1935. *Het woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*. Nijmegen: Berkhout.
- Rohracher, Hubert. 1964. "Karl Bühler. Nachruf". *Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 114.321-330.

* De onderzoekingen voor deze bijdrage werden gedeeltelijk gesteund door de Stichting Taalwetenschap die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO). Voor de totstandkoming en de vele stilistische verbeteringen ben ik met name J. Noordegraaf en S. Daalder van de Vrije Universiteit te Amsterdam zeer erkentelijk.

Kinker, de Duitse grammaticus Becker en de Pruisische taalfilosoof Von Humboldt. De Saussure ziet hij dan vervolgens niet als een bijzonder revolutionair denker.

Zoals eerder gesteld vertonen de taalopvattingen die Pos zelf uitdroeg invloed van verschillende zijde. *Frank Vonk* behandelt in zijn bijdrage aan deze bundel de vraag, op welke punten Pos zich bij deze opvattingen heeft laten inspireren door de Duitse filosoof en taalpsycholoog Karl Bühler, een twintig jaar oudere tijdgenoot die een fenomenologische instelling combineerde met een experimenteel-psychologische. Bühler had in de periode van zijn werkzaamheid in Wenen in de jaren twintig en dertig een internationaal belangrijke uitstraling en zijn werk wekte ook in Nederland veel interesse. Pos heeft bij verscheidene gelegenheden blijk gegeven van zijn belangstelling voor Böhlers werk en de punten van zijn affiniteit duidelijk gemaakt. Uit een bewaard gebleven briefje van Bühler aan Pos blijkt dat ook persoonlijke contacten hebben bestaan. Vonk ziet het een en ander aan overeenkomsten in hun beider opvattingen, vooral het gedeelde enthousiasme voor Trubetzkoy's fonologische theorie. Hij merkt wel op dat Pos' idee van de 'algemene verstandhouding' tussen de mensen die een voorwaarde is voor een objectief begrip van de taal in al zijn aspecten, door Bühler niet in die vorm onderschreven werd. Bühler onderscheidde zeker ook de representatieve, symbolische functie van de taal, maar wilde nadrukkelijk ook een aparte plaats inruimen voor de subjectieve rollen van zender en ontvanger. Anderzijds voelde Pos zich kennelijk weinig verwant met Böhlers typisch psychologische nadruk op het feit dat diercommunicatie zich in die subjectieve sfeer niet wezenlijk onderscheidt van de communicatie tussen mensen.¹⁵

Literatuurlijst

- Beertling, R.F. 1955. "Philosophus militans". *De Nieuwe Stem* 10.616-622.
- Boon, Hans. 1989. *De correspondentie in het archief-Pos. Een eerste inventarisatie*. (Cahiers voor Taalkunde, 2.) Amsterdam: Stichting Neerlandistiek v.u.
- Danielsen, Niels. 1980. "The 'cases', Hjelmselev, and the 'cases'". *Linguistic studies* door Niels Danielsen, 84-113. Heidelberg: Carl Winter.
- Gimneken, Jac. van. 1926. Notitie over Pos 1923. *Indogermanisches Jahrbuch* 10.33.
- Gipper, Helmut en Hans Schwarz (red.). 1962-. *Bibliographisches Handbuch zur Sprachwissenschaft*. Teil I: *Schrifttum zur Sprachinhaltforschung in alphabetischer Folge nach*
15. Dit artikel komt voort uit onderzoek omtrent Pos dat verricht werd in het kader van het vr-programma LETT 88/10 van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

- Information und Inhaltsanzeigen. (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 16.) Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Hjelmslev, L. 1943. *Omkring sprogtteoriens grundlæggelse*. København: Munksgaard. (Vert. als *Prolegomena to a theory of language* door Francis J. Whitfield. Herz. dr. Madison: University of Wisconsin Press, 1961.)
- Hjelmslev, L. 1956. *Repr.* van Pos 1923. *Museum* 34.1-3.
- Hjelmslev, L. 1911. *Repr.* van Pos 1930. *Museum* 38.145-147.
- Hjelmslev, L. 1919. "Pos, Hendrik Josephus". *Biografisch Woordenboek van Nederland* onder redactie van J. Charité, 3.464-466. 3-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Gebeurtenis.
- Hjelmslev, L. 1923. *Zijn Levens- en Sprachwissenschaft*. (Beiträge zur Philosophie, 8.) Heidelberg: Carl Winter. (Reprint Nendeln, Liechtenstein: Kraus Reprint, 1973.)
- Hjelmslev, L. 1924. *Antikritische Studien über philologische Methode*. (Beiträge zur Philosophie, 10.) Heidelberg: Carl Winter. (Reprint Nendeln, Liechtenstein: Kraus Reprint, 1973.)
- Hjelmslev, L. 1924. *Algemene taalwetenschap en subjectiviteit*. Inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam. L.J. Paris. (Herd. in Pos 1957: 25-47.)
- Hjelmslev, L. 1926. *Inleiding tot de taalwetenschap*. Haarlem: Bohn.
- Hjelmslev, L. 1926. "De eenheid der syntaxis". *Wetenschappelijke bijdragen aangeboden door hoogleraren der Vrije Universiteit ter gelegenheid van haar vijftig-jarig bestaan*, 73-125. Amsterdam: De Standaard.
- Hjelmslev, L. 1928. "Perspectives du structuralisme". *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 1.1-2.
- Hjelmslev, L. 1928. "Phononomie et linguistique". *Revue internationale de philosophie* 1.144-163. (Herd. in Pos 1957: 131-141.)
- Hjelmslev, L. 1928. *Philosophie der wetenschappen. Vijf inleidende voordrachten*. Arnhem: Van Loghem-Matens (ge vernieuwderde dr., 1947.)
- Hjelmslev, L. 1928. "Taal en tijd". *Aspeten van de tijd. Een bundel wijsgerige studies*, 103-124. Arnhem: Van Loghem. (Herd. in Pos 1957: 150-167.)
- Hjelmslev, L. 1928. "Betekenis, als taalkundig en als wijsgerig fenomeen". *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en Psychologie* 46.248-253. (Herd. in Pos 1957: 179-186.)
- Hjelmslev, L. 1928. "De taalwetenschap en de wetten". *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en Psychologie* 48.121-129. (Herd. in Pos 1957: 205-215.)
- Hjelmslev, L. 1928. *Kort overzicht van Dr. H.J. Pos verz. en ingel. door J. Aler*. Arnhem: Van Loghem. 121 p. *Taal, mens en cultuur*. Arnhem: Van Loghem Slaternus; Assen: Van Gorcum.
- Hjelmslev, L. 1928. *Arten uit de verspreide geschriften van Dr. H.J. Pos verz. en ingel. door J. Aler*. Arnhem: Van Loghem. 121 p. *Arten uit de verspreide geschriften van Dr. H.J. Pos verz. en ingel. door J. Aler*. Arnhem: Van Loghem Slaternus; Assen: Van Gorcum.
- Hjelmslev, L. 1928. *Repr.* van Pos, *Kort dth.* 1 en 2. *Mens en Wereld* 13. nr. 24: 6-7.